

NOVI KROJ STARE TKANINE: TA 'LĪM-I FĀRISĪ I GRAMATIČKI OPIS PERZIJSKOG JEZIKA U OSMANSKOM CARSTVU

Sažetak

Tema ovoga članka jeste analiza djela *Ta 'līm-i fārisī* u kontekstu osmanske tradicije bavljenja gramatikom perzijskog jezika. *Ta 'līm-i fārisī*, vjerovatno iz pera osmanskog činovnika Kemal-paše, kratak je ali istovremeno izuzetno važan tekst namijenjen učenju perzijskog jezika napisan polovinom XIX stoljeća. Nakon kraćeg osvrtu na perzijsku gramatičku misao u Osmanskom Carstvu te predstavljanja rukopisa ovoga djela i njegovog autora, autori ovoga članka analiziraju sadržaj deset poglavlja te zaključuju kako *Ta 'līm-i fārisī* u metodološkom pogledu stoji na pola razvojnog puta između tradicionalnih djela i novih udžbenika perzijskog jezika pisanih pod utjecajem gramatičkog opisa evropskih jezika. Taj metodološki zaokret u gramatičkom opisu perzijskog jezika u Osmanskom Carstvu kroz XIX stoljeće najbolje je vidljiv upravo u ovome udžbeniku.

Ključne riječi: *Ta 'līm-i fārisī*, perzijska gramatička misao u Osmanskom Carstvu, tradicionalni opis, promjena paradigme.

Uvod

Učenje perzijskog jezika izvan granica njegovog izvornog govornog područja ima dugačku prošlost, a kao tri najznačajnije tradicije u tom smislu izdvajaju se one na Indijskom potkontinentu, u Osmanskom Carstvu i Evropi. Te su tri tradicije iznjedrile i najveći broj autora i djela iz ove oblasti. Poznato je da osmanska tradicija podučavanja perzijskog jezika predstavlja kontinuitet i nastavak seldžučke tradicije. Iako nije poznato mnogo o metodama učenja perzijskog jezika u seldžučkom periodu (XI–XIII st.), poznato je da je u tom vremenu – kako za vrijeme postojanja velikog Seldžučkog carstva tako i nakon njegove podjele na tri manje države – perzijski bio službeni jezik administracije te, pored arapskog, jezik književnog i naučnog stvaralaštva, a većina autora bili su iranskoga porijekla. U osmanskom periodu većinu obrazovane elite više ne čine Iranci, pa pojačane aktivnosti na sastavljanju udžbenika, rječnika i gramatika perzijskog jezika počinju od XV stoljeća, a naročito nakon osmanskog osvajanja Istanbula (1453. godine). U tom i kasnijim stoljećima bit će napisane stotine djela za učenje perzijskog jezika. Djela

su pisana i korištena širom Carstva. Tokom XIX stoljeća počinju se snažnije osjećati evropski utjecaji u različitim oblastima, što je za učenje perzijskog jezika značilo pojavu udžbenika i izvora zasnovanih na zapadnoevropskoj metodologiji. Jedan od prvih udžbenika napisanih u novoj paradigmi bio je *Ta 'līm-i fārisī*, kratka gramatika perzijskog jezika namijenjena početnom stadiju i zastupljena u nastavi u ruždiji kao jednoj od novih obrazovnih ustanova od polovine XIX stoljeća. Cilj ovoga članka jeste analizirati sadržaj i ocijeniti značaj ovoga traktata u širem kontekstu osmanske tradicije gramatičkog opisa i podučavanja perzijskog jezika.

Balkan i Bosna u njegovom središtu od XV do XIX stoljeća bili su integrirani u politički, ali i naučni i kulturni život Osmanskog Carstva; to znači da su u učenju perzijskog jezika i na ovim prostorima bili korišteni isti izvori i metodologija. S obzirom na to da je bošnjačka inteligencija nastojala očuvati autonomiju u obrazovanju u Bosni i Hercegovini i nakon austrougarske okupacije (1878. godine), u čemu su djelimično i uspjeli u prvim desetljećima, aktuelni udžbenici i gramatike perzijskog jezika napisani u Osmanskom Carstvu u drugoj polovini XIX stoljeća bili su dobro poznati i u Bosni i Hercegovini. To potvrđuju brojni sačuvani primjerci tih udžbenika, a značajno mjesto među njima zauzimaju i rukopisi djela *Ta 'līm-i fārisī*. Rukopisi ovoga djela sačuvani u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čine dio korpusa na kojima je nastalo ovo istraživanje.

Perzijska gramatička tradicija u Osmanskom Carstvu

Gramatički opis perzijskog jezika seže daleko u prošlost, a prvi sporadični slučajevi takve aktivnosti zabilježeni su još u opisu srednjoperzijskog jezika u sasanidskom periodu (224–651). U islamskom periodu, Iranci su se snažno angažirali u gramatičkom opisu arapskog jezika, a prva poznata rasprava iz gramatike perzijskog jezika nalazi se u djelu Ibn Sine pod naslovom *Dānešnāme-ye 'alāyī*¹, napisanom početkom XI stoljeća.² Izučavanje perzijske gramatike od klasičnog islamskog perioda bilo je usko vezano za leksikografiju. Tako su se mnogi gramatičari bavili leksikografijom, kao što su se brojni leksikografi bavili gramatikom. Osim toga, klasični su rječnici perzijskog jezika sadržavali i kratke uvodne rasprave iz gramatike.³ Međutim,

- 1 Perzijska transkripcija u ovome članku urađena je prema: Namir Karahalilović, „Prijedlog rješenju transkripcije za perzijski jezik“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54/2004, Sarajevo, 2005, str. 199–213.
- 2 Gernot L. Windfuhr, *Persian Grammar: History and State of Its Study*, The Hague, Paris, New York: Mouton, 1979, str. 9–10.
- 3 U islamskoj su kulturi ove dvije oblasti nauke o jeziku nastale u istom vremenu. Počeci arapske gramatičke tradicije vežu se za Sibevejha i njegovo djelo *al-Kitāb*, napisano vjerovatno 791. godine. Sibevejh je bio učenik Halila ibn Ahmeda, koji je udario temelje

razvojni putevi perzijske leksikografije i gramatike nisu bili isti. Dok su napisani brojni rječnici perzijskog jezika u klasičnom periodu, nije zabilježena značajnija aktivnost u gramatičkom opisu, odnosno nije postojala zasebna lingvistička tradicija, perzijska *ars grammatica*. Jedan od najvažnijih razloga za izostanak gramatičkog opisa krije se u tome što nije postojao izvor za normu perzijskog jezika kakav je bio Kur'an za arapski jezik.⁴ Imajući ovo u vidu, ne iznenađuje činjenica da do XV stoljeća ne postoji nijedno zasebno djelo iz gramatike perzijskog jezika, te da se svega nekoliko autora bavi sporadičnim opisom gramatike perzijskog jezika u okviru rasprava o leksikologiji i metrici.

Prvi val pisanja gramatika bio je posljedica ekspanzije perzijskog jezika izvan granica njegovog govornog područja. Od XV stoljeća osmanski i autori na Indijskom potkontinentu sastavili su prve veće rječnike, u kojima su napisali predgovore o gramatičkim pravilima, te vremenom počeli pisati i zasebne kraće rasprave iz oblasti gramatike. Od XVII stoljeća javljaju se prvi gramatički opisi perzijskog jezika u Evropi, a nešto kasnije i u Rusiji. Gramatički opis perzijskog jezika u Osmanskom Carstvu i na Indijskom potkontinentu karakterizira sličan pristup, dok su zapadni autori slijedili nešto drugačije principe. Ukratko, gramatike perzijskog jezika u prošlosti su pisane u dvjema glavnim paradigmama: muslimanskoj i zapadnoj.⁵

Gramatički opis perzijskog jezika u Osmanskom Carstvu značajan je s obzirom na činjenicu da taj prostor, uz Indijski potkontinent, predstavlja kolijevku prvih cjelovitijih gramatičkih opisa perzijskog jezika. Zajedničko im je to što su osmanski i autori na Indijskom potkontinentu pisali gramatička pravila s ciljem podučavanja perzijskog jezika. Stoga su gramatike nastale na tim prostorima u najvećem broju slučajeva didaktičkoga karaktera, te su po strukturi i sadržaju veoma bliske vrsti djela koja se danas radije nazivaju udžbenicima. Osmanskoj tradiciji bavljenja perzijskom gramatikom svojstven je velik broj naslova, ali i raznovrsnost djela koja se bave gramatičkim opisom. Naime, bilo bi pogrešno ovu tradiciju svesti isključivo na zasebne rasprave iz gramatike, koje su bile uglavnom ograničene na opis morfoloških kategorija, a njihova je namjena bila praktične prirode. Potpun uvid u perzijsku gramatiku misao u Osmanskom Carstvu moguće je steći tek pošto se u obzir uzmu tri vrste djela: spomenute gramatičke rasprave, zatim perzijski i perzijsko-turski rječnici, te filološki komentari klasičnih tekstova iz perzijske književnosti.

arapskoj leksikografiji te metrici. Obojica autora bili su iranskoga porijekla. Više o tome vidjeti: Munir Drkić, *Višejezičnost u Mesneviji Dželaluddina Rumija*, Sarajevo: Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“ i Filozofski fakultet, 2016, str. 89–92.

4 Éva M. Jeremiás, „Arabic influence on Persian linguistics“, u: S. Auroux, E. F. K. Koerner, H-J Niederehe, K.Versteegh (ur.), *History of the Language sciences 1*, New York, Berlin: Mouton de Gruyter, 2000, str. 329.

5 Gernot L. Windfuhr, *Persian Grammar: History and State of Its Study*, str. 9

Najznačajniji osmanski autor koji je pisao rasprave iz perzijske gramatike bio je Kemalpašazade (1468–1564) sa svojim djelom *Qawā'id al-furs*, a isti je autor napisao jedan od najznačajnijih perzijsko-turskih rječnika, pod naslovom *Daqā'iq al-ḥaqā'iq*. Prije i poslije ovoga djela napisano je mnogo perzijsko-turskih rječnika; naročito su bili popularni rječnici napisani u poetskoj formi, a bili su namijenjeni za lakše memoriranje sadržaja te tako i učenje perzijskog jezika; drugi su bili ustrojani alfabetski, a treći prema vrstama riječi te kategorijama obrađivanih pojmova. U većoj ili manjoj mjeri, ovi su rječnici korišteni u učenju perzijskog jezika u Osmanskom Carstvu. Iz tog se razloga u naučnoj i stručnoj literaturi nekada nazivaju rječnicima, a nekada udžbenicima perzijskog jezika. Napisano je mnogo takvih djela, a poznatija su: *Mufradāt* Aḥmada Dā'ija (napisan prije 824/1421), *Baḥr al-ḡarā'ib* Luṭfullāha Ḥalīmīja (850/1446), *Luḡat-i dānistan* Muḥammada ibn al-ḥāḡ Ilyāsa (prije 864/1460), *Wasīla al-maqāšid ilā aḥsan al-marāšid* Ḥaṭība Rustama al-Mawlawīja (903/1498), *Tuḥfa-i Šāhidī* Ibrāhīma Šāhidīja (921/1515), *Luḡat-i Ni'matullāh* (957/1550), *Farhang-i Šū'ūrī* (1091/1681), *Tuḥfa-i Wahbī* (1192/1782) itd.⁶ Neki od ovih rječnika skraćivani su i prilagođavani vremenu i potrebama određenog konteksta, što, uz veliki broj prepisa širom Carstva, govori o njihovoj širokoj upotrebi i zastupljenosti u učenju perzijskog jezika.

Među brojnim komentarima klasičnih perzijskih tekstova za oblast gramatičkog opisa perzijskog jezika od posebnog su značaja tri komentara što ih je napisao Ahmed Sudi Bošnjak krajem XVI stoljeća: *Komentar Sadijevog Đulistana*, *Komentar Sadijevog Bustana* i *Komentar Hafizovog Divana*. Najznačajniji dio teksta ovih triju komentara otpada upravo na opis gramatičkih kategorija, zbog čega se oni i karakteriziraju kao filološki.

Većina djela namijenjenih učenju perzijskog jezika u Osmanskom Carstvu, u manjoj ili većoj mjeri, sadrže dva aspekta: gramatički opis i dio koji otpada na leksikon. Prema tome, gramatika i leksikografija ostale su bliske i međusobno isprepletene u tom kontekstu. Kod većine je autora prevladavala leksikografija, dok je manji broj rasprava u prvi plan stavljao opis gramatičkih kategorija.

Nabrojana djela prepisivana su te kasnije štampana i odašiljana širom Osmanskog Carstva. Gramatički opis u njima bio je jednostavan, a autori su slijedili uglavnom tradicionalni pristup, što je podrazumijevalo snažno oslanjanje na arapsku gramatičku tradiciju, iz koje su preuzimani termini i metodologija. To je značilo primjenu glavnih principa arapske gramatike, kao

6 Broj tih rječnika dostiže više od stotinu naslova. Među njima je jedan rječnik čiji je autor 'Uṭmān ibn al-Ḥusayn al-Bosnawī, pod naslovom *Tuḥfa-i manzūma* (991/1583). Spisak i kratke opise tih rječnika i udžbenika perzijskog jezika vidjeti u: Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, 2016.

što su tropartitna podjela vrsta riječi na imena, glagole i partikule, zatim insistiranje na važnosti glagola, izvođenju drugih vrsta riječi iz glagolskih oblika i konjugaciji glagola s početkom od oblika trećeg lica, ali i insistiranje na striktnom slijeđenju morfoloških pravila, čak i u slučajevima kada ta pravila nisu bila formulirana na ubjedljiv način.⁷ Osim toga, budući da su primjeri u principu uzimani iz klasičnih književnih tekstova, gramatički opis ostao je usko vezan za klasični perzijski jezik. Najpoznatija djela klasične perzijske književnosti služila su s jedne strane kao korpus za gramatički opis, a s druge strane bila su i glavni razlog zbog kojeg se perzijski jezik uopće učio, budući da je jedan od osnovnih ciljeva učenja perzijskog jezika bio osposobljavanje za čitanje i razumijevanje tih tekstova. Povrh svega, neki od rječnika i udžbenika napisani su s ciljem boljeg razumijevanja pojedinih klasičnih tekstova, tako da su obrađivali leksiku zastupljenu u tim tekstovima. Takvi su *Wasīla al-maqāsid ilā aḥsan al-marāšid* i *Tuḥfa-i Šāhidī*, zasnovani na leksici iz Rumijeve *Mesneviye*, ali i djela napisana s ciljem boljeg razumijevanja ovoga djela. Prema istom principu pisani su rječnici za razumijevanje *Šahname*, Sadijevog *Dulistana*, Hafizovog *Divana* itd.

Takav tradicionalni pristup gramatici perzijskog jezika ostao je dominantan metod u Osmanskom Carstvu do tridesetih godina XIX stoljeća. Od tog vremena, odnosno u periodu Tanzimata (1839–1876), počinje snažnija i sistematična modernizacija Osmanskog Carstva s ciljem jačanja i razvoja Carstva po uzoru na napredne evropske države. Ta modernizacija obuhvatila je i obrazovni sistem. U reformiranom obrazovnom sistemu perzijski jezik postao je vidljiviji, jer je obrazovni sistem bolje reguliran i uređen. Naročito je značajno mjesto perzijski jezik dobio u obrazovnim ustanovama koje su bile zamišljene kao most između tradicionalnog i modernog obrazovanja poput ruždija, darul-muallimina i nekih drugih. Tako je ostalo sve do dvadesetih godina XX stoljeća i raspada Carstva.

Jedna od značajnih promjena u reformiranom obrazovnom sistemu bilo je pisanje novih udžbenika za nove nastavne oblasti u školama, pa tako i za

7 Dobar primjer autora koji se drži isključivo morfoloških oblika pri određivanju vrsta riječi bio je Ahmed Sudi Bošnjak. Sudi vrstu riječi određuje isključivo na osnovu morfološkog oblika, pri čemu zanemaruje značenje i kontekst upotrebe. Primjera radi, u *Komentararu Sadijevog Dulistana* za riječ *xāst* navodi da je posrijedi glagol trećeg lica jednine u preteritu (*xāstan* – željeti; *xāst* – želio/željela/željelo je), što taj oblik zaista i jeste. Problem je u tome što ga Sudi kao takvog određuje u primjeru gdje on dolazi kao imenica, i to u značenju „želja, prohtjev“. Sudi u dosljednom slijeđenju rigoroznog morfološkog principa čak tvrdi da svaki perzijski glagol ima dva oblika infinitiva, jedan za oblike prošlog, a drugi za oblike sadašnjeg vremena. To, naravno, nije tačno, ali je u učenju perzijskog jezika bilo korisno, jer je bilo zasnovano na dosljednom držanju pravila. Više o ovim i drugim primjerima vidjeti: Namir Karahalilović, Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak – komentator perzijskih klasika*, Mostar: Baština duhovnosti, 2014, str. 60–66.

perzijski jezik. Slijedeći novi pristup učenju stranih jezika, koji je naglašavao potrebu učenja savremenog jezika s ciljem ovladavanja praktičnim vještinama više nego iščitavanja klasičnih tekstova, veći broj autora u Osmanskom Carstvu počinje pisati udžbenike perzijskog jezika primjenjujući u tim djelima znanja i metodologiju opisa evropskih jezika. Tako su napisane desetine udžbenika i gramatika te štampani najpoznatiji i najčešće korišteni rječnici iz ranijih perioda.⁸ Novi udžbenici kombinirani su u nastavi sa starima, ali su upravo oni dali novi zamah u učenju perzijskog jezika te uveli mnogo više reda u odnosu na prethodna stoljeća. U vezi s autorima tih udžbenika i gramatika važno je istaći dvije pojave. Naime, u prvih pedesetak godina ovoga perioda knjige su pisali uglavnom domaći autori, dok su ih kasnije zamijenili mahom Iranci koji su se doselili u Istanbul i druga važna središta te preuzeli podučavanje perzijskog jezika. Osim toga, naslovi djela iz prvog perioda bili su uglavnom arapski (što implicira i metodološki pristup još uvijek blizak ranijim djelima), dok u narednih četrdesetak godina autori u naslovima upotrebljavaju izvorne perzijske riječi i termine.⁹ Takav pristup u naslovljavanju udžbenika i gramatika bio je pokazatelj primjene nove metodologije, a novi pristup jasno se vidi i u sadržaju i strukturi novih djela. Među autorima koji su slijedili novi pristup i metodologiju posebno su se istakla trojica: Mīrzā Ḥabīb Iṣfahānī (1835–1893) s knjigom *Dastūr-e soxan* (1289/1872), prvom sistematičnom gramatikom perzijskog jezika koja je desetljećima u Osmanskom Carstvu, ali i u Iranu, brojnim autorima služila kao metodološki model¹⁰, Ahmed Feyzi (Aḥmad Fayḍī, 1842–1910) s knjigom *Uṣūl-i fārisī* (datum prvog izdanja nepoznat, drugo izdanje 1303/1885) i Hüseyin Daniş (Ḥusayn Dāniş, 1870–1943) s knjigom *Ta‘līm-i lisān-i fārisī* (1331/1913).

Razliku između tradicionalnih i novih udžbenika pokazat će kratka usporedba dvaju značajnih djela: *Luġat-i dānistān* autora Muḥammada ibn al-ḥāġ Ilyāsa, napisanog polovinom XV stoljeća, i Fayḍījevog djela *Uṣūl-i fārisī* iz druge polovine XIX stoljeća.

Luġat-i dānistān, poznato i pod naslovom *al-Tuḥfa al-hādiya*, sastoji se iz deset dijelova (*qism*) u kojima se obrađuju različiti glagolski oblici i oblici

8 Naslovi iz godine izdanja takvih udžbenika i gramatika perzijskog jezika pobrojani su u: Amīn Riyāhī, *Zabān wa adab-e fārsī dar qalamrow-e ‘osmānī*, Tehrān: Šerkat-e entešārātī-ye Pāžang, 1369 [1990], str. 244–245; Bābak Rašnouzāde, „Dastūrnewīsī-ye fārsī dar Ānātōlī wa Bālkān, u: Hasan Anūše, *Dānešnāme-ye adab-e fārsī*, ġeld-e šešom: Adab-e fārsī dar Ānātōlī wa Bālkān, Tehrān: Sāzmān-e čāp wa entešārāt-e Wezārāt-e farhang wa eršād-e eslāmī, 1383 [2004], str. 384–385.

9 Amīn Riyāhī, *Zabān wa adab-e fārsī dar qalamrow-e ‘osmānī*, str. 247.

10 Tahsin Yazici, „ḤABIB EŞFAHĀNĪ, Mirzā“, *Encyclopaedia Iranica*, online edition, 2002, paragraf 2; članak dostupan na internetskoj stranici: <https://iranicaonline.org/articles/habib-esfahani> (pristupljeno 10. 11. 2020)

izvedeni iz glagola, te četiri poglavlja (*faṣl*) o imenima. Strukturiran je tako da počinje nabravanjem infinitiva počevši od *dānestan* (znati), a svaka riječ praćena je interlinearnim prijevodom na osmanski turski jezik. Nakon toga slijede oblici prezenta i drugih glagolskih oblika; pritom djelo ne sadrži nikakva objašnjenja osim interlinearnog prijevoda za svaki oblik. Objašnjenje pravila nadomješta navođenje većeg broja primjera, čijim se učenjem i ponavljanjem lakše usvaja morfološki obrazac za tvorbu oblika koji nisu navedeni u ovome djelu. Slijedeći tradicionalni pristup, autor deklinaciju glagolskih oblika počinje od trećeg lica. Premda se ovo djelo često naziva rječnikom – što stoji i u naslovu – važno je naglasiti da riječi u njemu nisu poredane alfabetski već tematski, a to se odnosi i na glagole i na imenske riječi. Prema tome, može se zaključiti da je cilj ovoga djela bilo memoriranje leksike u prvom redu, te usvajanje različitih morfoloških obrazaca ponavljanjem većeg broja primjera.

S druge strane, udžbenik *Uṣūl-i fārisī* ima bitno drugačiju strukturu. Naime, ovaj udžbenik počinje navođenjem oblika ličnih zamjenica, iza kojih slijede imenice te genitivna veza u čiji sastav ulaze imenica i zamjenica. U prvoj lekciji navedeno je i nekoliko pridjeva s kopulom trećeg lica glagola biti. Iz toga se razumije da je cilj autora bio već od prve lekcije osposobiti studente da sami sklapaju jednostavne rečenice na perzijskom jeziku. Dok stari udžbenici počinju od glagola (pod utjecajem gramatičkog opisa arapskog jezika), ovdje se glagoli prvi put spominju tek na 10. stranici i to nakon što su objašnjene različite kategorije vezane za imenske riječi. Detaljno je objašnjen proces izvođenja glagolske osnove, a prvi tretirani glagolski oblik jeste prošlo svršeno vrijeme (preterit). Razlog je metodološke naravi – ovaj oblik najlakše je izvesti iz oblika infinitiva i glagolske osnove. Oblici imenica i glagola navedeni su od prvog lica jednine, odnosno prema metodologiji koja se koristi i danas u perzijskom jeziku. Udžbenik je strukturiran tako da se u svakoj lekciji daje jednostavno objašnjenje jednog ili više gramatičkih pravila, a obavezno na kraju lekcije slijede vježbe čitanja i dvosmjernog prevođenja. Svaku lekciju prati uvođenje nove leksike koju treba usvojiti zajedno s prijevodom na turski jezik. Tako uspostavljena struktura metodološki je održana do kraja udžbenika. Osim toga, ovo djelo ima jasno formulirana poglavlja s naslovima i tematskim cjelinama.

Iz ove kratke usporedbe vidljivo je koliki je metodološki pomak u pisanju udžbenika perzijskog jezika postignut tokom XIX stoljeća. Ipak, među brojnim promjenama kao najznačajnije, uz metodološku revoluciju, izdajavamo objašnjenje naspram memoriranja kao put do usvajanja morfoloških obrazaca te davanje centralnog mjesta gramatici u odnosu na memoriranje leksike iz ranijih stoljeća. Ukratko, *Uṣūl-i fārisī* napušta staru i u potpunosti primjenjuje modernu evropsku paradigmu gramatičkog opisa perzijskog jezika.

Ta'lim-i fārisī

Među desetinama udžbenika i kratkih gramatika perzijskog jezika napisanih u Osmanskom Carstvu tokom XIX stoljeća, knjiga naslovljena *Ta'lim-i fārisī* čini se značajnom iz više razloga. Posrijedi je kratak rukopis od svega tridesetak stranica, namijenjen učenju perzijskog jezika u ruždijama, nižim srednjim školama koje su se od tog perioda počele otvarati širom Carstva, što saznajemo iz uvoda knjige (str. 2). Pored toga, u uvodu se navodi da je ova knjiga jedan od udžbenika napisanih prema *novoj regulativi* (kâ'ide-i cedīde), te da je u testnoj fazi i tek treba proći propitivanje uspješnosti. Rukopis je namijenjen za početni kurs čije je trajanje predviđeno za tri do četiri mjeseca. Nakon što ovladaju osnovnim vještinama, autor preporučuje da se učenicima svake sedmice daju dodatni materijali za čitanje (str. 2).

Knjiga je, uz perzijsko-turski rječnik *Tühfe-i Vehbi (Tuhfa-i Wahbī)*, najčešće korištena i u bosanskohercegovačkim ruždijama¹¹, što potvrđuje i sačuvani štampani primjerak iz Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu (O-8199) na čijoj poledini stoji rukom napisano na turskom jeziku kako je iz tog udžbenika učio Ahmed Hadžijamaković (1870–1931), inače svršeni sarajevske ruždije.¹² Osim ovoga, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci sačuvano je još nekoliko primjeraka djela *Ta'lim-i fārisī*.¹³

Na osnovu uvida u različite dostupne štampane primjerke, može se zaključiti da postoji nekoliko verzija ovoga udžbenika, a svi nama dostupni štampani su u Istanbulu. Najstariji primjerak koji smo uspjeli pronaći objavljen je 1274/1857. godine,¹⁴ sastoji se od 32 stranice teksta, uglavnom bez vokalizacije. Osim ove verzije, sačuvano je više primjeraka štampanih 1291/1874. godine; to su četiri primjerka koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (O-8199, O-1876/1, O-8216 i O-18201), te jedan dostupan online u biblioteci Centra za islamske studije iz Istanbula.¹⁵ Ova verzija sadrži 30 stranica teksta; sadržaj je isti kao u prvoj verziji, s tim da su svi primjeri na perzijskom jeziku vokalizirani. Treća verzija jeste rukopis koji se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci čuva pod signaturom O-6832/5, a

11 Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1983, str. 153.

12 O Ahmedu Hadžijamakoviću više vidjeti: Ahmed Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2018, str. 208.

13 Vidjeti primjerke zavedene pod signaturama: O-1876/1, O-6832/5, O-8216, O-18201 i O-18210.

14 Ovaj je primjerak dostupan na popisu traktata na osmanskom jeziku Centra za islamske studije (Islam Arařtırmaları Merkezi) iz Istanbula. Vidjeti: <http://isamveri.org/pdfrisaleosm/R003032N.pdf> (pristupljeno 10. 11. 2020)

15 Rukopis djela dostupan na internetskoj stranici: <http://isamveri.org/pdfrisaleosm/R076336.pdf> (pristupljeno 10. 11. 2020)

sastoji se od 39 stranica teksta. Od šestog poglavlja naslovi su izvučeni na margine, što doprinosi preglednosti teksta i olakšava korištenje udžbenika. Osim toga, i sam tekst je dosta pregledniji, ali primjeri na perzijskom jeziku nisu vokalizirani. Na pojedinim stranicama vidljivo je da su vokali kasnije dodavani olovkom, te se može zaključiti da odluka da se vokali brišu nije bila dobra, posebno imajući u vidu činjenicu da je udžbenik korišten u početnom stadiju učenja perzijskog jezika. Konačno, primjerak signiran O-18210 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci sastoji se od 24 stranice teksta. Premda nedostaju stranice 7–11, iz ostatka teksta jasno je da se sadržaj ne razlikuje od prethodnih verzija; razlika je jedino u tome što su poglavlja naslovljena na turskom jeziku (Birinci ders, ikinci ders...). Na naslovnoj strani stoji da je posrijedi treće izdanje, objavljeno 1316/1898. godine. Međutim, budući da nama dostupni primjerci pokazuju da su prije ovoga objavljena najmanje tri izdanja, bolje je ovo izdanje nazivati trećom verzijom, a ne izdanjem. U tom slučaju, prva dva izdanja (1274/1857. i 1291/1874) mogu se smatrati prvom verzijom teksta. Međutim, taj podatak nije od velikog značaja, pošto sva dostupna nam izdanja imaju potpuno isti sadržaj. S obzirom na to da je drugo izdanje teksta (objavljeno 1291/1874. godine) najčešće u dostupnim nam primjercima, te da se od prvog razlikuje samo po tome što je tekst na perzijskom jeziku vokaliziran, ono će biti osnova za analizu ovoga djela.

Autorstvo

Ta 'līm-i fārisī je kratko djelo s dosta šabloniziranim, često i prostim tabelarnim izlaganjem sadržaja koje općenito ne obiluje pojašnjenjima ni na mjestima gdje bi to bilo očekivano s obzirom na njegovu tematiku i namjenu. To je osobito primjetno kada je riječ o autoreferencijalnim tačkama unutar teksta: jedino mjesto na kojem nalazimo neke podatke o samom djelu jeste kratka uvodna bilješka, i sama bez potpisa. Ipak, i iz nje saznajemo ponešto od značaja za razmatranje pitanja autorstva i recepcije ovoga djela. Na početku je jasno naznačen opći kontekst njegovog nastanka: to je cijela mreža reformskih impulsa koja je polovinom XIX stoljeća zahvatila Osmansko Carstvo, prožimajući sve aspekte njegovog javnog i društvenog života, od administracije i vojske do obrazovanja i finansija. U tom novom struktuiranju Carstva obrazovanje, naposljetku i podučavanje stranih jezika, moralo je biti ustrojeno na sasvim novim osnovama. Autor nedvosmisleno navodi da je sastavljanjem ovog udžbenika u domenu podučavanja perzijskog jezika u osmanskome obrazovnom sistemu učinio upravo to: ustanovio nove osnove poduke kako bi u ruždijama diljem države olakšao usvajanje gradiva. Autor naglašava da udžbenik tek treba biti prokušan u praktičnoj nastavi na određenom broju učenika u nekoliko neimenovanih škola, ali unatoč toj dozi

neizvjesnosti, autor ne bilježi nikakvu dvojbu u uspjeh; naprotiv, smatra da bi *Ta 'līm-i fārisī* mogao u tri do četiri mjeseca premašiti obim gradiva koje su učenici ranije usvajali u cijeloj jednoj godini dana učenja perzijskog jezika, te da će nakon tog vremena steći osnovne kompetencije (*kesb-i meleke*). Nakon toga, učenicima će svake sedmice biti davane nastavne kartice (*ders varaka*).

S obzirom na uspjeh koji autor predviđa svom udžbeniku perzijskog jezika, čudi činjenica da ostaje anonimna i nesklon da sebi pripiše izvanredna postignuća o kojima govori.

Jedno od naknadnih izdanja teksta donosi ukrašeno zaglavlje s podacima koji bi pitanje autorstva djela mogli konačno riješiti. Ondje se *Ta 'līm-i fārisī* predstavlja kao traktat koji je „za ruždije priredio nadzornik javnih škola, plemeniti Kemal-efendi“.¹⁶

Posrijedi je Sejid Ahmed Kemal-paša, istaknuta ličnost Osmanske Imperije XIX stoljeća. Kasniji osmanski biografi bilježe ga kao pisca, divanskog pjesnika, diplomatu i administratora.¹⁷ Rodio se u Istanbulu 1223/1808. godine u porodici bliskoj sultanu i dvoru.¹⁸ Dosta je rano ušao u osmansku administrativnu službu, a presudan događaj desio se 1835. godine: te je godine čuveni osmanski učenjak i historičar Sahaflar Šejhizade Esad-efendija s položaja anadolskog kaziasjera, u svojstvu sultanovog izaslanika otišao u Iran uručiti zvanične čestitke povodom stupanja na prijestolje kadžarskog vladara Muhammed-šaha, sina Fathali-šaha.¹⁹ U izaslanstvu se, u svojstvu glavnog pisara i prevoditelja, nalazio i Kemal-paša, koji je prethodno pridobio povjerenje i blagonaklonost Šejhizadea tako što mu je posvetio svoje djelo *Izabrani dijelovi Šahname* (*Muntaḥabāt-i Šāhnāma*), te nekoliko kasida na perzijskom jeziku koje je napisao za njega; time je mladi Kemal-paša nedvosmisleno dokazao i svoje jezičke osposobljenosti za odgovoran posao koji mu je povjeren. Tim je povodom u Iranu ostao godinu dana, ali je taj događaj

16 „Mekatib-i umumiye nazırı sadetli Kemâl efendi'nin mekatib-i rüşdiye için tertib eylediği Ta'lim-ül-farisi nâm risaledir.“ Ne postoje precizni podaci o ovom izdanju; tekst djela je štampan bez godine izdanja. Primjerak koji smo konsultovali prilikom pisanja rada je iz privatne biblioteke čuvenog turskog novinara Mehmeta Ševketa Eygija i nosi inventarski broj 335. Vidjeti napomenu br. 14 u ovome članku.

17 Glasoviti biografi poput Mehmeda Tariha Bursalija, Šemseddina Samija i Mehmeda Surejje donose njegov životopis u svojim biografskim rječnicima. Na njihovoj se predaji temelji i naš prikaz životopisa Kemal-paše koji će, razumljivo, predstaviti samo one elemente biografije koji su relevantni za temu rada.

18 Njegov otac, izvjesni Hadži Ibrahim-aga, bio je jedan od sultanovih čehaja. Vidjeti: İsmail Hakkı Aksoyak, „KEMÂL, Seyyid Ahmed Kemâl Paşa“, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, el. izdanje: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemal-seyyid-ahmed-kemal-pasa> (pristupljeno: 15. novembra 2020).

19 Ziya Yılmaz, „ESAD EFENDI, Sahaflar Şeyhizâde“, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 11, str. 342.

označio prekretnicu u životu Kemal-paše na dva načina. S jedne strane, to je početak povezanosti s Iranom i perzijskim jezikom koja će trajati tokom cijele njegove karijere i predstavljati jedan, ali sasvim uočljiv, aspekt njegovog javnog angažmana.²⁰ S druge strane, karijera Kemal-paše u maniru klasičnog osmanskog sistema *mulazemeta* postala je povezana sa Šejhizadeom i ta putanja će ga konačno i dovesti na poziciju nadzornika javnog obrazovanja Osmanske države 1847. godine. Po povratku u Istanbul služio je kao uposlenik pisarnice pri Ministarstvu imovine na čelu s Pertev-pašom, a njegove odgovornosti uključivale su doček i pratnju iranskih prinčeva i izaslanika u posjeti Osmanskoj državi. Do 1256/1840. godine, kada postaje glavni prevodilac za perzijski jezik pri navedenom Ministarstvu, dvije godine je proveo u Iranu, posjetivši Teheran i Isfahan. Taj aspekt njegove karijere doživjet će vrhunac u ljeto 1287/1870. godine kada je Kemal-paša imenovan za domaćina i pratioca iranskom vladaru Nasiruddin-šahu, koji je te godine stigao u Bagdad u posjetu šiitskim svetištima. Tom je prilikom Kemal-paša za zasluge dobio titulu paše, a od Nasiruddin-šaha medalju Lava i Sunca prvog stepena.

Pisao je poeziju na turskom i perzijskom jeziku, a prevodio s arapskog, perzijskog, francuskog i njemačkog. Osim navedenog djela *Muntaḥabāt-i Šāhnāma*, navodi se kao autor nekolicine risala o gramatici i konverzaciji perzijskog jezika, gdje bismo po svoj prilici mogli svrstati i *Ta 'līm-i fārisī*.²¹

Ipak, pitanje autorstva djela nije bez određenih nedoumica. Razlog kolebanja jeste niz okolnosnih činjenica koje naizgled dovode u pitanje trenutne postavke: ili autorstvo Kemal-paše ili postojeću hronologiju. S obzirom na to da je autorima ovoga članka prvo poznato izdanje djela *Ta 'līm-i fārisī* objavljeno 1857. godine, to ga u biografskoj hronologiji smješta u zrelo životno doba i karijeru Kemal-paše koji je dotad obavljao brojne diplomatske poslove, te funkciju nadzornika obrazovanja²² u državi. Razložno je zabilježiti sumnju da bi takva osoba iz redova starijih osmanskih administratora odlučila napisati početnicu za izučavanje perzijskog jezika. Štaviše, zaglavlje u kojem se njegovo ime spominje u kontekstu autorstva djela objavljeno je u nekom od kasnijih izdanja, a ne prvome; usto, Kemal-pašu spominje kao nadzornika javnih škola (*mekâtib-i umûmiye nazırı*), što je funkcija koju je on, prema onome što je danas poznato, obavljao u periodu od 1847. do 1854. godine. Određene nedoumice proističu i iz jezika koji je upotrijebljen; pozici-

20 Da je znanje perzijskog jezika bilo prepoznatljivo obilježje Kemal-paše i njegove karijere, vidljivo je iz životopisa kod Šemseddina Samija i Mehmeda Tahira Bursalija koji navode da se posebno isticao po tome što je uistinu odlično znao perzijski jezik.

21 Mehmed Tahir Bursali navodi izrijekom djelo *Ta 'līm-i fārisī* i još jedan traktat iz perzijske gramatike pod naslovom *Risāla-i qawā'id-i fārisiyya*. OM, II, 395.

22 Funkcija *nazira* tokom XIX stoljeća u Osmanskoj državi ekvivalentna je položaju ministra.

ja autorstva je zagasnuta u maniru klasične osmanske tradicije pismenosti, po čemu je, uz sve druge elemente, *Ta 'līm-i fārisī* dosljedan evolucijski izdanak upravo te tradicije, premda mu je namijenjena reformatorska funkcija. Djelo²³ je, tako, sakupljeno (*cem'*), priređeno (*tertīb*) i raspoređeno po poglavljima (*tebvīb*), što u sadejstvu s oblicima pasiva odgovarajućih glagola pitanje autorstva ostavlja nenaglašenim i otvorenim. Takav nenaglašen autorski proces nastanka djela *Ta 'līm-i fārisī* ostavlja i mogućnost učešća drugih. Drugim riječima, sa čelne pozicije nadzornika javnih škola Kemal-paša je mogao *dati* da se djelo sakupi, priredi i štampa kao udžbenik, što bi sasvim odgovarajuće moglo biti smješteno u značenjski opseg glagola prirediti (*tertīb eylemek*). Prema hronologiji poznatih događaja i na temelju podataka o obnašanim funkcijama tokom njegovog života, sasvim je moguće i da je Kemal-paša ranije napisao ovaj udžbenik te da je on bio u upotrebi i u ranijim verzijama, pa čak i prije štampanja. No, ta tvrdnja bez valjanih argumenata zasad ostaje u domenu nagađanja.

Struktura djela

Ta 'līm-i fārisī podijeljen je u deset poglavlja (*bāb*), a sastoji se u principu od nabiranja gramatičkih oblika različitih vrsta riječi i njihovih kombinacija, uz interlinearni prijevod na osmanskome jeziku. U svega nekoliko slučajeva data su kratka objašnjenja na mjestima gdje je autor smatrao neophodnim da intervenira.

U prvom poglavlju (str. 3) opis počinje od navođenja oblika zamjenica prvog, drugog i trećeg lica za živa bića u prvom redu teksta. U narednim redovima te zamjenice kombinirane su s prijedlozima *be*, *az*, *bā*, *bar*, *bī*, *barā-ye* te s dativno-akuzativnom riječcom *rā*; na ovaj način autor pokazuje upotrebu ličnih zamjenica u različitim padežima. Već se tu vidi metodološki napredak u odnosu na starije udžbenike, ali još uvijek nedostaje barem kraće objašnjenje. Već drugo poglavlje (str. 4–5) brzo prelazi nekoliko gramatičkih kategorija, iako je smješteno na manje od dvije stranice teksta. U prvom redu počinje od imenica *sar* (glava), *rūy* (lice), *dast* (ruka), *pāy* (noga), *asb* (konj) i *rāh* (put). U narednih pet redova teksta sve te imenice navedene su u kombinaciji s ličnim zamjenicama (*sar-e man* – moja glava, *sar-e to* – tvoja glava...; *rū-ye man* – moje lice i tako redom), a u nastavku se čak uvode i složenije sintagme tipa *sar-e asb-e man* (glava moga konja), *sar-e asb-e to* (glava tvoga konja) i tako redom za svih šest zamjenica. Isti postupak ponovljen je i s riječima *rūy* i *pāy* umjesto *sar*. Ovo je poglavlje metodološki zahtjevno jer, osim imenica kao nove vrste riječi, uvodi i konstrukciju *ezāfe* kao sintaktičku kategoriju,

23 U izvorniku dosta skromnije: listovi za učenje, nastavne kartice.

odnosno podučava na koji se način međusobno vežu imenice i zamjenice koje čine jedan rečenični konstituent. No, imajući u vidu da je ovo udžbenik početnog nivoa, od polaznika se i nije očekivalo da te gramatičke kategorije shvate, već da ponavljanjem (i vjerovatno memoriranjem) ovih oblika nauče gramatički obrazac koji će moći primijeniti u drugim primjerima. U takvom pristupu vidi se utjecaj ranijih udžbenika perzijskog jezika. Treće poglavlje (str. 5–7) sadrži iste te sintagme u kombinaciji s najfrekventnijim prijedlozima i dativno-akuzativnom riječcom *rā*, odnosno mijenja iste sintagme kroz različite padeže. U metodološkom pogledu ovo je poglavlje dobrodošlo, jer ostavlja prostor da se utvrde dvije gramatičke kategorije objašnjene na prethodnim stranicama udžbenika.

U četvrtom poglavlju (str. 7–9) obrađeni su pridjevi u perzijskom jeziku, i to na način da je prvo navedeno dvanaest frekventnih pridjeva (*hūb* – lijep, *zešt* – ružan, *nīk* – dobar, *bad* – zao, *sefid* – bijel, *siyāh* – crn, *derāz* – dugačak, *kūtāh* – kratak, *dūr* – dalek, *nazdīk* – blizak, *bozorg* – velik, *tang* – uzak). U nastavku poglavlja navedeni su primjeri tih pridjeva u sintagmama uz imenice, nakon čega se navode složenije sintagme koje se sastoje od imenice, pripadajućeg joj pridjeva i zamjenice, tipa *sar-e bozorg-e man* (moja velika glava). Nakon toga slijede isti pridjevi s kopulom trećeg lica jednine glagola *biti*, te odmah poslije toga oblici komparativa, i to samostalno i s kopulom trećeg lica jednine glagola *biti*. Zanimljivo je da autor uopće ne tretira oblike superlativa pridjeva u ovoj knjizi.

Navođenjem oblika pridjeva s kopulom autor ustvari priprema učenike za peto poglavlje (str. 9–11), u kojem daje veći broj primjera imenskih rečenica. Najprostije među tim rečenicama sadrže subjekat u formi imeničke sintagme sastavljene od imenice i zamjenice, te imenski predikat koji se sastoji od pridjeva i kopule. U narednim primjerima subjekat se proširuje dodavanjem atributa na imenice, a imenski dio predikata dobija sufiks za oblik komparativa. Proširivanjem pojedinih sintagmi i njihovih dijelova, na kraju ovoga poglavlja dobijaju se rečenice od ukupno jedanaest riječi. Metodološki ovo poglavlje ustvari čini jednu cjelinu s prethodnim i služi za bolje usvajanje većeg broja gramatičkih obrazaca predstavljenih u četvrtom poglavlju.

Najzahtjevnije poglavlje ove knjige opisuje oblike glagola (str. 11–16). Iako je nominalno šesto po redu, prvi put u knjizi jedno poglavlje dobija naslov i podnaslove. U ovom su dijelu prvo pobrojani različiti oblici glagola prošlog vremena (preterit, imperfekat i pluskvamperfekat), a deklinacija se vrši za oblike jednine i množine, i to od oblika trećeg, potom drugog te, na kraju, prvog lica. U nastavku poglavlja deklinirani su drugi oblici izvedeni iz preteritske osnove u perzijskom jeziku. Osim naslova, ovo poglavlje prvi put sadrži kraći opis nekog gramatičkog pravila. Naime, na str. 13 nalazi se kratko objašnjenje o upotrebi oblika trećeg lica jednine u perfektu, a autor navodi

da se nekada tim oblicima dodaje kopula *ast*, tako da postoje dubletni oblici *karde/karde'ast*, *āmade/āmade'ast* i *rafte/rafte'ast*. Autor potom navodi oblike sadašnjeg vremena, i to pravi i nepravi prezent, futur I, imperativ te particip aktivni i pasivni. Nakon što je naveo sve te oblike, daje sve odrične oblike u perzijskom jeziku. Za izvođenje svih oblika kao osnovu uzima pomoćni glagol *kardan*, a na str. 15 daje važno objašnjenje u vezi s tim. Naime, tu piše da se u perzijskom jeziku analogno glagolu *kardan* dekliniraju svi ostali infinitivi. Zatim navodi da početnicima treba pokazati način promjene većine oblika sadašnjeg vremena, odnosno način na koji se osnova ovih glagolskih oblika izvodi iz oblika infinitiva, što autor najavljuje kao zasebnu temu u posljednjem, desetom poglavlju knjige. Zatim bilježi da se u ranijim rječnicima navodi glagol *dāstan* i oblik [trećeg lica prezenta] *dārad* zajedno s interlinearnim prijevodom. Autor zaključuje da će se iz tabela u desetom poglavlju vidjeti da je osnovno značenje ovoga glagola *imati*, ali se on upotrebljava i u značenju glagola *postojati*. Nakon toga, oblike ovoga glagola u rečenicama tipa *Yek asb dāram* (Imam jednog konja) mijenja kroz sva lica u sadašnjem i prošlom vremenu, za potvrdne i odrične oblike. Za razliku od prethodnih obrazaca za izvođenje glagolskih oblika, u deklinaciji ovih primjera autor polazi od prvog lica jednine (!), iako je prethodno glagole deklinirao od trećeg lica jednine. Prelazak na deklinaciju od prvog lica jednine bio je krupna metodološka prekretnica morfološkom opisu perzijskog jezika. Naime, takav će metodološki preokret postati pravilo u kasnijim udžbenicima XIX stoljeća, što je već pokazano na primjerima iz knjige *Uṣūl-i fārisī*. Kao što se i vidi, u knjizi *Ta'lim-i fārisī* doslovno u samom tekstu dolazi do tog metodološkog preokreta.

Sedmo poglavlje (str. 17–18) tretira dva sufiksa za tvorbu množine imenica u perzijskom jeziku i sadrži najduže i najdetaljnije objašnjenje u knjizi. Autor navodi da se u perzijskom jeziku upotrebljavaju dva sufiksa: *elif* i *nun* (-ān) za živa bića, dok se za sve ostale imenice upotrebljava sufiks *-hā*. Za oba sufiksa navodi i po nekoliko primjera (za živa bića: *asb* > *asbān* – „konji“, *šīr* > *šīrān* – „lavovi“, *morǧ* > *morǧān* – „ptice“; za ostale imenice: *šamšīr* > *šamšīrhā* – „sablje“, *sang* > *sanghā* – „kamenovi“ itd). Autor zatim ispravno primjećuje da „danas Iranci mnogo češće koriste sufiks *-hā* za tvorbu množine i to živih bića i ostalih imenica“, tako da se i na većinu imenica koje označavaju živa bića dodaje ovaj sufiks. Zatim to potkrepljuje primjerima imenica za oznaku živih bića (*asbhā*, *morǧhā*, *šīrhā*). Objašnjenje nastavlja navodom da lične zamjenice prvog i drugog lica množine, *mā* i *šomā*, također mogu dobiti sufiks *-hā* (*mā* > *māhā*; *šomā* > *šomāhā*), ali ne navodi značenja i upotrebu tih oblika. U nastavku ovoga poglavlja autor piše o riječima koje se završavaju na tzv. *hā-'i rasmī*, odnosno *hā* koje dolazi na kraju riječi, ali

se ne realizira u izgovoru²⁴, te navodi da se taj znak pretvara u *g* prije sufiksa *-ān* (*āmāde* > *āmādegān*; *rafte* > *raftegān*), kao i da se briše prije sufiksa *-hā* (*خانها* [hānehā]). Tu se ne zaustavlja, već nastavlja kako neki jezikoslovci (*erbāb-i lugāt*) zastupaju stav da to *h* treba ostaviti i u pisanju oblika množine riječi, dok se drugi drže starog pravila. Poglavlje završava navodima da enklitičke zamjenice mogu dobiti nastavak za množinu *-ān*, kao i da pokazne zamjenice *īn* i *ān* mogu dobiti i jedan i drugi sufiks.

Na osnovu datih objašnjenja u sedmom poglavlju, nesumnjivo se može razumjeti kako je prevashodna namjena ovoga udžbenika bila usvajanje gramatičkih pravila modernog perzijskog jezika. I to, kao metodološki preokret u deklinaciji glagola *imati*, predstavlja značajnu promjenu u odnosu na ranije udžbenike perzijskog jezika koji su gramatički opis temeljili na primjerima iz klasičnih književnih tekstova. Za razliku od njih, Kemal-paša se okreće živom jeziku svoga doba.

Osmo poglavlje (str. 18–21) obrađuje brojeve i priloge za vrijeme tako da se samo navode riječi na perzijskom i daje interlinearni prijevod na turskom jeziku. Obrada počinje od glavnih brojeva, nastavlja s rednim brojevima, zatim se navode tri primjera upotrebe priloga *čand* (koliko) te prelazi na priloge za vrijeme.

U devetom poglavlju (str. 21–24) tema su upitne zamjenice *ke* (ko), *če* (šta), *kodām* (koji), *koğā* (gdje), te prilozima za mjesto *īnğā* (ovdje) i *ānğā* (tamo, onamo). Značenja i upotreba ovih riječi potkrijepljeni su većim brojem rečenica na perzijskom s interlinearnim prevodom na turski jezik. U drugom dijelu poglavlja navedeni su prilozima *pīš* (prije), *pas* (poslije), *pāyīn* (dolje), *bālā* (gore), *bīš* (puno, više) i *kam* (malo, manje). Iako se čini da ove riječi nisu međusobno tematski povezane, poglavlje dobija puni smisao u priloženom tekstu na perzijskom jeziku s prevodom na turski. Prijevod tog kraćeg teksta na bosanski jezik glasi: „Pametno dijete prije svih [drugih] dolazi u školu. I pred svojim učiteljem sjedi pristojno. Ulaže trud i napreduje u svom učenju. Dijete bez pameti poslije svih [drugih] dolazi u školu. I ne pazi na lekciju. I zaostaje za svojim drugovima. Ko god je pametan, sjedi gore. A ko god je neznalica, ostaje dolje. Onaj čije je znanje veliko i vrijednost će mu biti veća. Ko god malo truda ulaže i pamet će mu mala biti.“ Prema tome, struktura ovoga poglavlja razlikuje se od prethodnih; dok je od početka udžbenika u prvom planu bilo usvajanje morfoloških obrazaca i gramatičkih pravila, deveto poglavlje usmjereno je ka razvijanju vještine prevođenja s perzijskog jezika. Drugim riječima, ovdje je trebalo do izražaja doći usvojeno znanje od početka knjige. Osim toga, kratki tekst ima i dodatni, odgojni karakter, te mu je cilj da učenike ruždija potakne na učenje perzijskog jezika, ali i svih

24 Taj se znak u savremenim gramatikama perzijskog jezika naziva *hā-'e ġeir-e malfūz*.

drugih nastavnih sadržaja. Kao takvo, ovo poglavlje u metodološkom smislu predstavlja krunu truda uloženog u usvajanje ranije predviđenih sadržaja.

Ako je deveto poglavlje sukus svega naučenog u prethodnim poglavljima, onda se za deseto, posljednje poglavlje ove knjige (str. 24–30) može reći da predstavlja vrata ka daljem napredovanju u učenju perzijskog jezika. Ono sadrži alfabetski poredane frekventne glagole perzijskog jezika, i to u obliku infinitiva i trećeg lica jednine prezenta. Treće lice jednine prezenta značajno je naučiti jer sadrži osnovu za izvođenje većeg broja glagolskih oblika, a ta se osnova najčešće ne izvodi prema pravilnom morfološkom obrascu u perzijskom jeziku. Savremeni rječnici perzijskog jezika u zagradama uglavnom daju prezentsku osnovu kao pomoć za tvorbu glagolskih oblika, ali treba imati na umu da je ovaj udžbenik pisan polovinom XIX stoljeća, kada je tradicionalna metodologija učenja perzijskog jezika još uvijek bila dominantna. Stoga i autor ovog djela daje oblik infinitiva i oblik trećeg lica jednine, u čemu se vidi snažan utjecaj arapske gramatičke tradicije. S tim u vezi, očita je jedna sličnost, ali i nekoliko važnih razlika u odnosu na djelo *Luġat-i dānistān*, napisano čitava četiri stoljeća ranije u Osmanskom Carstvu. Naime, autor rukopisa iz XV stoljeća također navodi infinitive i oblike trećeg lica većeg broja glagola; međutim, on ih nije poredao alfabetski već tematski prema njihovim značenjima. Osim toga, u nastavku teksta djela *Luġat-i dānistān* dati su i drugi oblici glagola, dok su u *Ta'lim-i fārisī* morfološki obrasci za sve glagolske oblike obrađeni zasebno u odnosu na rječnički dio. Glavna razlika, međutim, leži u činjenici da *Luġat-i dānistān* počinje od glagola i posvećuje im najveći prostor, dok *Ta'lim-i fārisī* glagole obrađuje u jednom poglavlju (šestom po redu), a popis najfrekventnijih donosi na kraju.

Konačno, na posljednjoj stranici ovoga udžbenika autor zaključuje da su u njemu obrađene vrste riječi (*hurūf*) te njihova značenja i upotreba. Zatim podsjeća da u knjizi nisu obrađena sva gramatička pravila, navodeći da se učitelji – pošto i druga pravila budu usvojena i primijenjena – neće zadovoljiti sadržajem samo ove kratke knjige, nego će u toku nastave davati i odgovarajuće primjere izvan nje; ponekad će tražiti značenje riječi na osnovu oblika, a nekada će na osnovu značenja tragati za oblikom riječi.

Zaključak

Objavljivanje udžbenika perzijskog jezika namijenjenog nastavi u osmanskim ruždijama od polovine XIX stoljeća, naslovljenog *Ta'lim-i fārisī*, predstavlja važan događaj u historiji gramatičkog opisa perzijskog jezika u Osmanskom Carstvu. Budući da je to jedan od najranijih udžbenika zasnovanih na modernom pristupu gramatičkom opisu ovoga jezika, značajan je i općenito za izučavanje primjene „nove regulative“, odnosno modernizacije obrazovnog sistema u periodu Tanzimata.

Ta 'līm-i fārisī bio je namijenjen početnom stadiju učenja perzijskog jezika, a nadopunjavali su ga drugi izvori, u kojima je bio zastupljen tradicionalni pristup gramatičkom opisu. Analizom sadržaja utvrđeno je da se ovaj udžbenik snažno oslanja na tradicionalnu metodologiju, ali istovremeno je u nekim aspektima vidljiv značajan metodološki napredak u odnosu na njih. Tradicionalna metodologija najbolje se uočava u oslanjanju na navođenje velikog broja primjera za određena gramatička – uglavnom morfološka – pravila čijim se višestrukim ponavljanjem usvajao morfološki obrazac tvorbe novih oblika. Kasnije će takav metodološki postupak biti zamijenjen jasnom formulacijom pravila za tvorbu morfoloških oblika. Osim toga, deklinacija glagola s početkom od oblika trećeg lica potvrđuje još uvijek snažan utjecaj gramatičkog opisa arapskog jezika u Osmanskom Carstvu; i taj će princip u narednim desetljećima biti napušten u opisu perzijskog jezika. Interlinearni prijevod na turski jezik svih primjera bio je od velike pomoći, ali se i taj princip nalazi u većem broju tradicionalnih udžbenika i rječnika perzijskog jezika u Osmanskom Carstvu. Isto važi i za deseto poglavlje, u kojem se, umjesto prezentske osnove, iz oblika infinitiva glagola neposredno izvodi oblik trećeg lica jednine.

Ta 'līm-i fārisī sadrži i nekoliko veoma jasno formuliranih gramatičkih pravila, što na prvi pogled narušava uspostavljeni metodološki pristup zasnovan na usvajanju morfoloških obrazaca putem memoriranja. Međutim, autor ove knjige objašnjenjima pribjegava samo u izuzetnim slučajevima, odnosno kada postoje dvostruka rješenja, pravila ili oblici pisanja i izgovora riječi, te u slučajevima kada postoje kolebanja. Ta objašnjenja imaju višestruk značaj iz današnje perspektive. Prije svega, ona otkrivaju usmjerenost ove knjige na izučavanje modernog, a ne klasičnog perzijskog jezika. Pored toga, neki od tih navoda značajni su i za izučavanje historijata nekih gramatičkih, ali i ortografskih promjena u perzijskom jeziku. U tom smislu, naročito su dragocjena objašnjenja o upotrebi sufiksa za tvorbu oblika množine, pri čijem objašnjenju autor insistira na primjeni savremenog pravila naspram klasičnog. Jednako je važno pravopisno kolebanje u pisanju množine imenica na sufiks *-hā* kada osnovna riječ završava na vokal *e/a* (خانها / خانه *hānehā*) – ono pokazuje da je autor imao uvid u promjene koje su se dešavale u njegovom vremenu. U tome mu je sigurno mnogo pomogao boravak u Iranu.

Ta 'līm-i fārisī stoji na pola puta između jednog tradicionalnog i jednog modernog udžbenika u Osmanskom Carstvu. S jedne strane, ovaj udžbenik dosta je sličan djelu *Luġat-i dānistān* iz XV stoljeća: oba imaju po deset poglavlja, strukturirani su tako da perzijski tekst prati interlinearni prijevod na turski jezik, a deklinacija glagolskih oblika navedena je na skoro isti način. Istovremeno su primjetne i neke razlike, te značajan metodološki napredak u djelu *Ta 'līm-i fārisī*. Razlike se ogledaju u činjenici da *Luġat-i dānistān* poč-

nje s popisom glagola, dok ih *Ta 'līm-i fārisī* navodi u posljednjem poglavlju. Iako u principu ne sadrže objašnjenja, poglavlja knjige *Ta 'līm-i fārisī* očekivano su metodološki bolje strukturirana. S druge strane, usporedbom ove knjige s djelom *Uṣūl-i fārisī* autora Ahmeda Feyzija zaključujemo da je metodološki napredak u pisanju udžbenika i gramatičkom opisu perzijskog jezika nastavljen i kasnije. Kasniji se autori okreću jasnoj formulaciji gramatičkih pravila naspram ponavljanja morfoloških obrazaca, kao i metodološki bolje osmišljenoj strukturi udžbenika te njihovih pojedinačnih poglavlja. Ipak, početna poglavlja knjige *Uṣūl-i fārisī* skoro su identična s onima iz *Ta 'līm-i fārisī*, što je pokazatelj jasnog utjecaja djela *Ta 'līm-i fārisī* u promjeni paradigme gramatičkog opisa perzijskog jezika.

U jednome je autor djela *Ta 'līm-i fārisī* ostao nedorečen, a to je metodološki postupak deklinacije ličnih zamjenica i konjugacije glagola. Dok glagole uglavnom konjugira od oblika trećeg lica, zamjenice mijenja od prvog lica, a pri konjugaciji glagola *dāštan* (imati) također polazi od oblika prvog lica jednine. Ta nedosljednost postavlja ovo djelo na pola puta između tradicionalnih i modernih udžbenika perzijskog jezika te potvrđuje da promjena paradigme u gramatičkom opisu perzijskog jezika nije prošla bez metodoloških lutanja i nesigurnosti.

A New Pattern of Old Fabric: *Ta 'līm-i fārisī* and the Grammatical Description of the Persian Language in the Ottoman Empire

Abstract

This paper aims to examine the work entitled *Ta 'līm-i fārisī* in the context of the Ottoman tradition of the grammatical study of the Persian language. *Ta 'līm-i fārisī*, most likely penned by Kemal-pasha, is a short yet exceedingly significant primer for Persian language students dated in the middle of the 19th century. After a brief overview of the Persian grammar studies in the Ottoman Empire, the authors present the work and its author and conduct an analysis of the content of *Ta 'līm-i fārisī*. In terms of its underlying methodology, this work stands halfway between two principal tendencies: one is the traditional approach to studying the Persian language in the Ottoman Empire; another is a new approach developed under the influence of grammatical description of European languages. This paradigm shift in the Persian language's grammatical description within the Ottoman Empire is readily observable in the primer under review.

Key words: *Ta 'līm-i fārisī*, Persian grammar in the Ottoman Empire, the traditional approach to the study of grammar, paradigm shift.